

Erasmus Montanus, Erasmus og Montanus

Holbergs titel lest loddrett¹

Af Jon Haarberg

I

Vi blir i Holberg-litteraturen ofte minnet på at *Erasmus Montanus*, »det dybeste af alle Holbergs Skuespil,«² dette »perlende sammensurium av satire, parodi, ironi og fri komikk,«³ opprinnelig var forsynt med en annen tittel. I fortalen til *Hans Mikkelsens Comoedier* (1723) nevnes *Johannes Montanus eller Hans Berg* blant de ferdigskrevne, men ennå utrykte stykker. I subscriptionsinnbydelsen (1730) til *Den danske Skue-Plads* er tittelen *Johannes Montanus eller Hans paa Bierget*. Først i 1731, da samtlige 25 komedier foreligger trykt i fem bind, fremstår verket med sin endelige tittel: *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg*.

Titelendringen har avstedkommet en rekke spekulasjoner, som i hovedsak har gått ut på å forklare hvorfor komediens hovedperson ikke kunne hete Johannes eller Hans: allerede Rahbek (1817) hevder at Holberg ved nærmere ettertanke ville unngå at man ved fornavnet »skulde mindes om hans Hovedantagonist« – professorkollega Hans Gram – »der muligens selv tør have ladet et Ord falde om denne sin Opkaldelse.«⁴ Flere nevner også en annen aktuell professorkollega, *Summus Theologus* Hans Bartholin, eller eventuelt, som Brix, »begge Hans'er under eet.«⁵ Når Vilh. Andersen som mulig navneforelegg trekker frem »de to paa den Tid berømte latinske Hanser«, Hans Busch og Hans Been, er det riktignok neppe for å forklare Holbergs titelendring, ettersom ingen av de to i 1723 eller senere hadde noen mulighet til å reagere på å bli oppkalt.⁶ Forslagene viser bare i hvilken grad hanse-jakten grep om seg. Endelig har en norsk kunsthistoriker med meget besvær forsøkt å sette tittelen i forbindelse med datidens kongelige malelærer, den norske elfenbenskunstneren Magnus Berg, da jo »fornavnene Rasmus og Magnus har 3 av 6 bokstaver felles.«⁷

Disse spekulasjonene kan i liten grad sies å ha bidratt til forståelsen av Holbergs komedie. La oss heller – med paradokset som utgangspunkt – forsøke å forklare tittelen slik den faktisk står.

Strukturen er slående i sin dobbelhet: *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* er selvsagt en parallell til *Jean de France eller Hans Frandsen*. Den franske narr har som den akademiske forandret sitt navn, og ironien signaliseres i begge tilfelle umiddelbart gjennom dobbelttittelen, som henter sin retoriske kraft i motsetningen mellom den hjemlige og den fremmede versjon av navnet. Vel så viktige er likevel de konnotasjoner navnet uvergelig fører med seg. Det er min tese, som i det følgende skal underbygges, at tittelen *Erasmus Montanus* inneholder to allusjoner, som man på bakgrunn av selve komediens tematiske hovedanliggende så avgjort ikke bør overse.

Fornavnets allusjon til 1500-tallets store lærde og humanistiske forbilde, Erasmus fra Rotterdam, er innlysende. Pussig nok er denne enkle påvisning i kommentarlitteraturen likevel så desidert kommet i bakgrunnen for hanse-spekulasjonene. Bare Vilh. Andersen – hvis mellomnavn var Rasmus – gjør et større nummer ut av forbindelsen, ettersom den berømte rotterdamer blir én av tre eksempelfigurer for den danske humanismen i Andersens stort anlagte verk *Tider og Typer af dansk Aands Historie*: »Holberg havde ikke blot en lignende Opgave som Erasmus fra Rotterdam. Han havde paa en Maade Erasmus som Opgave.«⁸ Komediefiguren Erasmus er ifølge den samme ruvende litteraturhistoriker »den eneste Skikkelse fra den nordiske Humanismes Historie, som i Betydning kan komme ved Siden af den virkelige. Det er nok ikke tilfældigt, at han har faaet samme Navn som Rotterdameren.«⁹ Etter Vilh. Andersen er Carl Fredrik Engelstad en av de ytterst få som levendegjør navncallusjonen.¹⁰

Når det gjelder etternavnet, Montanus, er kommentatorene merkelig nok – så langt jeg har kunnet registrere – fullstendig tause.¹¹ Man nøyer seg med å forklare den akademiske skikken med å latinisere danske navn. Det er imidlertid et utilslørt faktum at Montanus – nettopp etter denne skikk – er latin for det franske Montaigne.¹² Essayets oppfinner gjengir selv den latinske formen av sitt navn i III.9 (»Om livets forgængelighed«), der han siterer det brev som kort tid i forveien hadde gjort ham til romersk æresborger.¹³ Ikke særlig oppsiktsvekkende bruker da også Holberg denne formen når han i sitt tredje latinske levnetsbrev skriver om Montaignes betydning for sitt eget forfatterskap: »Montanum amo propter viri candorem...«.¹⁴ På denne bakgrunn virker det rimelig å forklare titelpersonen Erasmus Montanus' fulle navn som en påminnelse om de to store lærde 1500-talls-humanister: teologen Erasmus fra Rotterdam og essayisten Michel de Montaigne. Holberg nevner dem endatil sammen i *Ep.* 395, »Skrivefrihed over en vis Alder«, i selskap med Gro-

tius, Clericus (Leclerc) og Bayle.¹⁵ Kåre Foss trekker i sin skoleutgave av *Erasmus Montanus* interessant nok forbindelsen mellom komedien og nettopp disse to humanister, men det på uavhengig idéhistorisk grunnlag, uten noen tilknytning til titelen: »Under kampanjen mot skolastikkens vesen fant de [opplysningstidens jurister og historikere] verdifull støtte i de gamle humanisters skrifter. Erasmus Roterodamus og Montaigne fikk nå sin største betydning.«¹⁶

II

En allusjon er ifølge en hyppig sitert strukturalistisk studie »et middel til samtidig å aktivere to tekster.«¹⁷ Vi skal ikke her fortape oss i teoretiske funderinger omkring allusjonens poetikk, bare fastslå at dens utfordring til leseren ligger i et intertekstuelte forhold som krever en viss kompetanse. Leseren må i første omgang gå til verks som arkeolog for å kunne gjenskape den »assosiative vertikalitet som rent syntagmatiske lesninger gjerne lar være å ta hensyn til.«¹⁸ Her er det min oppgave som arkeolog å gjennomføre nettopp dette program når nå allusjonen faktisk er påvist.

Titelen – hovedpersonens navn – rommer allusjoner til to *navn*. Og navn – person- så vel som stedsnavn – er særegne i språket ved at de ikke uten videre har noe semantisk innhold. »Erasmus« og »Montanus« vil man imidlertid uvilkårlig lese som metonymier for to sentrale og på 1700-tallet meget betydningsfulle forfatterskap, som til de grader gir navnene semantisk innhold. Spørsmålet blir: På hvilken måte forholder Holbergs tekst seg til disse to forfatterskapene?

Det er allminnelig kjent at både Erasmus og Montaigne brukte atskil- lig retorisk energi på å gå i rette med det de oppfattet som falsk, unyttig og forfengelig lærdom. Et egnet tekststed å slå ned på kan i første omgang være kapittel 52 i *Tåpelighetens lovtale (Moriae encomium)* – utvilsomt det av Erasmus' verk som var mest lest og best kjent på 1700-tallet – der tåpelighetens gudinne ironiserer over den filosofiske stand:¹⁹

Lige efter dem [dialektikerne] kommer, med respektindgydende skæg og kappe, filosoferne og siger at de alene ved besked, mens alle andre mennesker kun er flagrende skygger. Også de primer på det yndigste, når de konstruerer utallige verdener, når de måler sol, måne, stjerne og deres baner som med tommestok og målebånd,

når de finder årsager til lyn, vinde, solformørkelser og de andre uforklarlige naturfænomener, uden nogensinde at komme i forlegenhet, som om de i smug havde været naturens bygmestre eller var kommet til os direkte fra gudernes råd. Naturen gjør sig imidlertid lystig over dem og deres teorier. Sikker viden har de nemlig ikke om noget som helst, hvad der tilstrækkelig tydeligt fremgår af deres indbyrdes strid om alle mulige ting. Skønt de absolut ingenting ved, erklærer de at vide alt; skønt de ikke kender sig selv og tit ikke ser en grøft eller en sten på deres vej, fordi de ikke har øjne i hovedet eller fordi de har tankerne andre steder, så hævder de dog at se evige ideer, almenbegreber, indholdsløse former, den formløse materie, det værendes væsen [*quidditates*] og det værendes væren, – så subtile sager at jeg skulle tro selv en Lynkeus umuligt kan se dem. Især føler de sig hævet over den gemene hob, når de tegner deres trekanter og firkanter, cirkler og andre geometriske figurer og fletter dem sammen til en forvirret labyrint og lader bogstaver optræde i slagorden og rykke fra en kolonne til en anden og således spredde åndsformørkelse over de mindre kyndige. Der er heller ingen mangel på de typer der konsulterer stjerneerne og forudsiger fremtiden og stiller underfulde vidundere i udsigt, og de lykkelige mennesker finder endda tilhængere der tror på det!

Morias karakteristikk av den tåpelig lærde kan sammenfattes i syv hovedpunkter, som alle uten videre kan gjenfinnes i Holbergs komedie:

(1) *Ytre tegn på verdighet: skjegg og kappe.* Den hjemvendte student har ikke bare kappe, men får ovenikjøpet sin bror til å bære den for seg: »Kom og bær Kappen efter mig, jeg vil lidt ud i Byen« (II.3).²⁰ Med skjeggveksten står det – dessverre for den unge filosof – ikke like bra til, og man kan vel forstå Per Degn slik at han ønsker å ramme Montanus nettopp på dette ømme punkt: »der deponerede min Troe andre Karle i min Tid, end nu omstunder; det var Karle, som lode sig rage to Gange om Ugen...« (III.3, jf. I.3).

(2) *Hovmod: at han alene er vis, forakt for den gemene hop, forvirring av de ulærde.* Erasmus Montanus stiller seg i sin lærdom over alle på Berget. Han sier så å si opp sitt brorskap med Jacob (II.2). Sin ulærde familie forakter han: »hvorføre skulle jeg gjøre mig U-mage, at forklare min Meeaning for grove og gemeene Folk...« (IV.4), og han varsler sin ankomst hjem i brev på latin. Jeppe undres med god grunn: »Mig synes alleene, Morlille, det er noget underligt, at hand skriver Latinske Breve til mig« (I.4).

(3) *Vidløftige astronomiske spekulasjoner*. Allerede i eksposisjonen, før Montanus har gjort sin entré, forteller Jacob, Montani broder, om hvordan hin satt »stille og stirrede paa Maanen og Stierne, og det med saadan grundig Mine, at han falt 3 gange af Vognen og havde nær brudt Halsen itu af lutter Lærdom...« (I.6). Senere blir jo spørsmålet om jorden er rund eller flat noe av et kardinalspørsmål både for hovedpersonen og komediens handling. Også uvanligere fenomener som formørkelser trekkes typisk nok frem av Montanus i disputten med Jeronimus og Jesper Ridefogd (III.5).

(4) *Formålsløse stridigheter de lærde imellom*. Montanus' disputergalskap er hans mest prominente karaktertrekk: »Jeg veed ikke om her er nogle lærde Folk her i Byen; hvis her er nogen, skal jeg nok sætte dem i Arbeid, thi jeg kand ikke leve uden jeg maa disputere« (II.1).

(5) *Mangel på selvinnsettelse*. Komediens moral – og dommen over Erasmus Montanus – formuleres av løytnanten i siste akt: »Det første Bud i Philosophien er at kiende sig selv...« (V.5).

(6) *Distraksjon*. Erasmus' tre fall fra vognen er allerede nevnt og er bare ett av flere eksempler. Som Jeppe uttrykker det: »Din Broer har gaect i Tanker, som grundlærde Folk gjerne plejer« (II.5).

(7) *Bruk av uforståelige formalfilosofiske begreper*. Montanus brisiker seg med »Universalialia, entia rationis og formae substantiales« i tillegg til »quidditas« (IV.4), dvs. »det værendes væsen«, i Sørensens oversettelse.²¹

Det er på denne bakgrunn likevel ingen opplagt sak at Holberg har hentet stoff og inspirasjon fra den lærde rotterdamer. Forholdet dem imellom skal vi senere komme tilbake til. Mer sannsynlig er det at forestillingen om »den tåpelig lærde« er blitt en retorisk topos med så pass faste bestanddeler at det ikke er egnet til å forundre at sammenfallet i karaktertrekk mellom Erasmus Montanus og Morias filosofer må kunne sies å være noe nær fullstendig.²²

Det lar seg neppe gjøre å finne et avsnitt hos Montaigne som i samme detaljerte grad beskriver Erasmus Montanus' type. Nærmest kommer vi kanskje i I.25 (»Om pædagogik«), et av de tidlige essayene,²³ der essayisten tar et oppgjør med den utvendige, »ufordøyde« skolemesterlærdom som er motivert av forfengelighet og sosial status snarere enn moralsk oppriktighet og higen etter selv-erkjennelse:²⁴

Se ham [dvs. studenten] engang når han vender hjem efter de femten-socksten år han har brugt på studierne. Der findes ikke noget så

uegnet og uduelig. Alt hvad du kan se at han har fået ud af det er, at hans latin- og græskkunderskaber har gjort ham endnu mere hovmodig og indbildsk end da han drog hjemmefra. Det var jo meningen at han skulle komme hjem, åndeligt beriget, men han medbringer kun en opsvulmet hjerne – han har blæst den op i stedet for at udvide den.

Holbergs titelperson og alt han står for, lider i komedien det totale nederlag. Om vi skulle peke ut de av hans karaktertrekk og den opptreden som i særdeleshet utsetter ham for forfatterens satire og forårsaker hans fall, måtte det rimeligvis bli (1) hans forhold til det latinske språk, (2) hans uvetlige formallogikk og disputérgalskap, (3) hans livsfjerne astronomiske interesse, og (4) hans grunnleggende mangel på det vi kunne kalle sokratiske selvinnsikt. La oss da kort, utover det som allerede er anført, undersøke hvordan de to titelinnskrevne humanister kan sies å forholde seg til disse fire punkter.

III

(1) Det latinske sprog spiller en viktig rolle i både Erasmus' og Montaignes forfatterliv, om enn på forskjellig vis. Erasmus, »verdensborgeren«, verken skrev eller talte annet enn latin hvor enn han hadde tilhold. Hans elegante, men uciceronianske sprogføring var faktisk en forutsetning for hans suksess som Europas allestedsnærværende overlærer. Det fortelles at han som ung tilegnet seg hele Terents og Horats utenat.²⁵ En latin rensert for skolastikernes sproglige uhyrligheter ble en av hans aller første fane-saker, tematisert i tidlige verk som *Antibarbari* og parafrasen over Lorenzo Vallas *Elegantiae linguae latinae* (begge skrevet mens han ennå var i tyve-årene). Senere innledet han en veritabel batalje med fienden på den motsatte front, de ciceronianske puristene, da han i *Ciceronianus* (1528) forfektet nødvendigheten av å »fordøye« sine stilistiske forbilder og gjøre deres sprog til sitt eget. Og når han i 1524-utgaven av *Fortrolige samtaler* anfører oppøvelse av en ledig, muntlig latin som sin viktigste ambisjon med verket, er det ikke til å undre seg over at Erasmus selv ble det store stilmønster i det humanistiske klasserom. I den annen samling av *Epistulae obscurorum virorum* (1517) blir han da også uthengt som latinist, og bare det: »Han behersker latin godt, men for øvrig kan han ingenting.«²⁶

Mange kjenner den anekdoten Montaigne forteller om sin tidligste oppdragelse, da han, allerede før han var blitt avvendt, med farens velberådte hu ble overlatt til en tysk preceptor som ikke kunne et ord fransk, men til gjengjeld latin.²⁷ På skole i Bourdoux snakket han dermed latin så uansträngt flytende at han nærmest skremte vettet av sine lærere.²⁸ Slik ble latinen Montaignes annet – eller likefrem første – morsmål.²⁹ Den første bok vi vet han kjøpte, 16 år gammel, var Terents i Erasmus' utgave.³⁰ Men til tross for den klassiske dannelsen som også i så påfallende grad preger hans essays, brøt han likevel med latinen og skrev på folkesproget. Man kunne således med en viss rett hevde at Montaigne viderefører den fordøyelsesprosess Erasmus hadde begynt: språket berøves etter hvert sin blendende sosiale status og personliggjøres som enkeltindividets uttrykksmiddel utenfor samfunnshierarkiet.³¹

På bakgrunn av Erasmus' og Montaignes symbolverdi som »latinstar« kan titellusjonene selvsagt vanskelig oppfattes som annet enn ironiske. Erasmus Montanus' forhold til det latinske språk er så å si det motsatte av det man kan lese ut av hans navnefedres teori og praksis. Han bruker det som et blendverk overfor sine omgivelser, i forfengelig selvforherligelse og sosial streben. Et ironisk tilleggspoeng ligger det dessuten i det faktum at nettopp Montaignes navn forekommer i modifisert, dvs. latinsk, form – noe som altså later til å ha kamuflert allusjonen for fortolkerne istedenfor å aksentuere ironien.

(2) Å finne emner som akademisk disputering og aristotelisk formallogikk behandlet hos Erasmus og Montanus byr ikke på problemer. Og så hos dem knyttes ofte – som i *Erasmus Montanus* – logikken og disputeringen sammen og fordømmes *en bloc*. I III.8 (»Om kunsten at samtale«) stiller Montaigne brutale retoriske spørsmål: »Hvem er blevet klogere af logik? Hvad er der blevet af dens strålende løfter?« og fortsetter:³²

Er fiskerkonernes palaver mere vrøvlet end offentlige diskussioner mellem folk af denne profession? Jeg ville hellere have at min søn lærte at tale på værtshusene end i veltalenhedsskolerne.

Montaignes motstand mot den aristoteliske logikken stikker dypt; den er fullstendig inkompatibel med hele det essayistiske prosjekt, som lar den ubundne tanke råde, og som aldri innretter seg mot en endelig sannhet bortenfor tvil og motforestillinger:³³

At tro at der findes vished om noget er et sikkert vidnesbyrd om vanvid og den allerstørste uvished. Og der findes ikke mere vanvitige og mindre filosofiske mennesker end Platons filodokser.

En lignende skeptisk holdning finner vi hos Erasmus, en skepsis som i mange tilfelle lar tvetydighet og mellomstilling få første rang, og det til omtrent like stor frustrasjon hos paven som hos Luther. Et av hans mest poengterte utfall mot logikerne – og deres disputérgalskap – finner vi i *Tåpelighetens lovtale*, umiddelbart før det avsnittet om filosofene som jeg allerede har sitert:³⁴

Lad os til dem [juristerne] føje dialektikerne og sofisterne, en menneskart der er mere højroestet end malmoraklet i Dodona: i tungefærdighed kan hver af dem kappes med tyve udsøgte kvinder. De ville rigtignok være lykkeligere stillet, hvis de kun var snakkesalige og ikke tillige så trættekære at de hårdnakket krydser klinger om kejsrens skæg og for lutter kiv gerne mister sandheden af syne. Men deres *Filautia* [egenkærlighed] gør dem overstadige, og bevæbnet med tre syllogismer går de ufortøvet i strid med hvem som helst om hvad som helst.

Også på dette punkt – når det gjelder komediefigurens disputérgalskap – kan vi altså, ikke uventet, konkludere med at de to titelinnskrevne lærdes veldokumenterte standpunkt er det diametralt motsatte. For Erasmus og senere Montaigne er det en hovedsak å bekjempe den nedarvede dogmatisme og autoritetstroskap, løse tanken fra dens aristoteliske lenker, religiøst så vel som filosofisk. Universitetenes og spesielt de offentlige disputaser kan ikke annet enn kalle på satiren. Slike forestillinger iscenesetter man jo nettopp ikke for å søke sannheten, men for å vise seg frem. Disputasens retorikk er den epideiktiske.³⁵

(3) Erasmus Montanus' hang til å »filosofere blant stjernene«³⁶ kan kanskje synes noe umotivert i komediens sammenheng; bondestudenten har tross alt ikke kommet lenger enn til sin første filosoficksamen. I litterær-topologisk kontekst er dette likevel akkurat slik vi skulle vente. Til forestillingen om den tåpelige filosof hører også den astronomiske spekulasjon, og både Montaignes *Essays* og Erasmus' bindsterke forfatterskap inneholder et rikelig eksempel materiale. Som utpregede moralfilosofier retter de like ofte sitt skyts mot den naturvitenskapelige astronomi som mot den filosofiske metafysikk. Montaigne tar, som man kunne ven-

te, saken opp i sitt kapittel om barneoppdragelse (I.26), der han slår fast at »Det er yderst tåbeligt at undervise vore børn i ... astronomi og den øttende sfæres bevægelser, før vi lærer dem hvordan de selv fungerer.«³⁷ Om vi for Erasmus' vedkommende skal holde oss til *Tåbelighetens lovtale*, er det nærliggende å vise til Morias utlegning av gullalderen i kap. 32, der hun i alle fall langt på vei taler med Erasmus' stemme.³⁸ I gullalderen, sier hun, var menneskene

for fromme til, med fræk nysgjerrighed, at udforske naturens hemmeligheder, stjernernes størrelse, bevægelse, virkning, tingenes skjulte årsager: det gjaldt for formasteligt hvis det dødelige menneske søgte at vide mere end sin tilmålte lod, og de var ikke så vanvittige at det overhovedet faldt dem ind at spørge om hvad der er oven over himlen.

I sin retorikk, *De copia*, anfører Erasmus det greske verb *meteorole-skhein* – å se på stjernene – som virkningsfullt til beskrivelse av »en mann som snakker i vei om innviklede, men fruktesløse emner.«³⁹

(4) Så – endelig – til Erasmus Montanus' manglende selvinnsikt, som vi har sett utgjør kjernen i løytnantens dom over komediens hovedperson. Vi søker dermed belegg for noe som i renessansen ikke kan betraktes som annet enn allmenngods, men det er likevel interessant å registrere omfanget av og intensiteten i bruken av »det delfiske imperativ« – »kjenn deg selv« – i Erasmus' og Montaignes skrifter. Erasmus anfører denne maksimen i så å si alle sine sentrale verk. Utlekningene av den i *Adagia* fikk dessuten vid anvendelse så vel i humanismen som senere.⁴⁰ I *Lingua* kobler han den interessante nok med sprekkeferdige hjemvendte studenter:⁴¹

Vi må utøve særlig forsiktighet i de saker hvor vi står i fare for å trå feil, og derfor vil det være til stor hjelp om hver enkelt følger det pythiske orakel og lærer å kjenne seg selv ... Studenter som vender hjem igjen fra universitetet etter å ha tatt en grad og høstet æresbevisninger i et eller annet fag, står i fare for å gi seg hen til en lignende last. Men denne vanvittige higen etter å vise seg, som med tiden vil kureres av seg selv, ville ha vært bedre kontrollert ved at man brukte sin fornuft.

I *Enchiridion* kalles oraklets ord, som i Holbergs komedie, »den første regel«:⁴²

... dersom du frykter større tap enn vinning, vend da tilbake til den første regel, kjenn deg selv, og mål deg selv med din egen målestokk. Det er bedre med mindre kunnskap og mer kjærlighet enn mer kunnskap *uten* kjærlighet.

I *Tåpelighetens lovtale*, som vi stadig har kommet tilbake til, påstår Moria – den personifiserte tåpelighet – innledningsvis at ingen kjenner henne bedre enn hun kjenner seg selv. Så er det da også flere av fortolkerne og kommentatorene som har gjort »kjenn deg selv« til et slags motto for Erasmus' tekst, sist (men neppe best) Zoja Pavlovskis.⁴³

Det samme orakelord spiller ingen mindre rolle i Montaignes *Essays*. Franskmannens høyst originale søken etter selv-erkjennelse lar seg uten videre innskrive i dette gamle imperativ. Det han vil med sine essays, er å gripe fatt i den personlige, individuelle konstanten i strømmen av sine opplevelser og erfaringer. Man trenger følgelig ikke lese langt i de tre bøkene før man finner det første belegg: det er i I.3, med henvisning til Platon.⁴⁴ Det stedet som oftest siteres, er likevel slutten av III.9 (»Om livets forfængelighed«), der Montaigne formulerer seg med protreptisk suffisance:⁴⁵

Det var et paradoksalt bud den græske gud i Delfi pålagde os: »Se ind i jer selv, kend jer selv, hold jer til jer selv. Bring jeres tanke og vilje, som spilder deres kraft på andre ting, tilbage. I flyder ud, I spreder jer – koncentrer jer, overvind jer selv! I forrådes, splittes og berøves jer selv...«.

Slik kan man med rimelighet anføre »kjenn deg selv« som en slags overskrift eller motto også for Montaignes *Essays*. Og det har da ganske riktig vært gjort: »Den sokratiske forskrift 'kjenn deg selv' utgjør det sentrum i hans tanker som alt annet dreier seg om,« skriver Elaine Limbrick, som, noe det er interessant å merke seg, har byttet adjektivet »delfisk« ut med »sokratisk«.⁴⁶ Det er lang tradisjon for å koble den delfiske visdom med Sokrates' søken etter selvinnsett – også Montaigne gjør det (i II.6, »Om at øve sig«):⁴⁷

Fordi Sokrates var den eneste der for alvor hadde fattet og fordøjet sin guds bud om at kende sig selv, og gjennom dette studium var kommet til at foragte sig selv, var han også den eneste der blev fundet værdig til at blive kaldt »den Vise«.

Sokrates' navn nevnes hyppigere enn noen annens i essayene, han blir en slags guide eller lærer for Montaigne i hans søken etter seg selv. Han er »mesteren over alle mestre«.48

For Erasmus blir Sokrates den bro mellom antikkens greske filosofi og kristendommen som muliggjør hans *philosophia Christi*. Det er tilstrekkelig å vise til dialogpersonen Nephalius' hyppig siterte ord i »Convivium religiosum«:49 »Hellige Sokrates, be for oss!«

Man kunne kanskje si at Montaignes »hva vet jeg?« og Erasmus' paradoksale omkalfatring av forholdet mellom dåren og vismannen møtes i deres beundring for Sokrates. Så kan det da heller ikke forundre at Erasmus allerede i sin samtid ble kalt »den tyske Sokrates«,50 Montaigne »den franske Sokrates«.51

Den norske litteraturhistoriker Francis Bull har et godt poeng når han kaller *Erasmus Montanus* for Holbergs »mest sokratiske komedie«.52 Til slutt i komedien avsier løytnanten den »sokratiske« moral (V.5): »Det første Bud i Philosophien er at kiende sig selv, og jo meere en forfremmes derudi, jo slettere Tanker har han om sig selv, jo meer synes ham der staaar tilbage at lære.« Omvendt Sokrates – og Kristus – som tilsynelatende var dårer, og egentlig vismenn, slik er Erasmus Montanus bare tilsynelatende vis, og egentlig en dåre. Det hjelper altså ikke bondestudenten at han har tilegnet seg visse astronomiske kunnskaper, for det er ikke på astronomiens felt slaget står, men på moralfilosofiens. Erasmus Montanus er en narr fordi han etterstreber uegentlige, ytre verdier istedenfor den egentlige, sanne kunnskap, som ligger i en moralsk selverkjennelse. Om han så hadde ønsket, kunne ikke Holberg ha funnet mer opplagte representanter for dette »første bud i filosofien«. Erasmus Montanus' navn – komediens tittel – er en slående ironiske inversjon av det idéinnhold de to lærde 1550-talls-humanister uvilkaarlig måtte vekke to århundrer senere.

En overfladisk sammenligning mellom to forfatterskap, om enn på sentrale punkter, kan lett bli bedragerisk hvis man ikke også søker motsetningene. Vi skal ikke glemme at Erasmus og Montaigne tross alt var adskilt med tre generasjoner; de tilhørte forskjellige tider, litterært så vel som idéhistorisk. Like fullt er koblingen dem imellom ofte blitt foretatt, skjønt den egentlig aldri har vært gjenstand for noen omfattende analyse. Montaigne selv nevner Erasmus bare én gang, men man fornemmer ofte mindre distinkte ekko.53 Det er ikke til å komme forbi at de som forfattere har mye til felles – i sin skrivemåte, som var ustrukturert, assosiativ og paradoksal, i sin holdning, som var antidogmatisk,

skeptisk og ironisk, og for en del i de emnene de tar opp til behandling: latterliggjøringen av middelalderen, munke- og skolevesenet, hele det moralfilosofiske engasjementet – nettopp 1700-tallets Erasmus og Montanus.

IV

I hvilken grad Holberg har lest de to, behøver vi ikke bekymre oss for. Det er tilstrekkelig å slå fast at de begge uten videre tilhører en dansk 1700-talls-akademikus' repertoar. På Holbergs tid opplevde de begge en slags renessanse, skal vi dømme etter utgivelseshyppigheten: Montaignes *Essays* ble i 1724 utgitt for første gang på over femti år; Erasmus' *Opera omnia* i den berømte Leiden-utgaven til Leclerc, som fremdeles ikke helt har fått avløsning, kom i 1703-06. Likevel kan det være på sin plass kort å se på de steder hos Holberg hvor han faktisk refererer til Erasmus eller Montaigne.

Ifølge Billeskov Jansen er det lite som kan tyde på at Holberg hadde lest Erasmus.⁵⁴ Riktignok omtales han ikke sjelden, første gang i *Epistola prima* (1728), der Holberg forteller om hvordan han som ung kom til Rotterdam og så hvordan guttene fordrev tiden med å kaste stein på Erasmus-statuen. For Holberg forekom dette selvsagt som en uhyrlig vanæring av en mann »hvis Støv Efterkommerne burde kysse.«⁵⁵ Den samme ærbødighet lar seg klart fornemme hver gang Holberg omtaler rotterdameren i sitt essayistiske forfatterskap. Erasmus blir for Holberg en retorisk eksempelfigur på den uavhengig lærde og kritiske humanist. Typisk nok forekommer da også hans navn flere ganger i *ubestemt* form: »en Erasmus« eller i flertall: »Erasmi«.⁵⁶ En slik påberopelse av den store rotterdamer er ikke uventet hos Holberg. Opplysningstiden gjorde Erasmus – og Montaigne – til rasjonalister og fortiet en hovedsak hos dem begge: religionen. Først sent i vårt eget århundre har denne åndelige dimensjon for alvor blitt trukket frem igjen.⁵⁷ I *Ep.* 95 nevnes han sammen med Grotius og Leclerc som eksempel på at de beste teologer ikke er geistlige, i *Ep.* 157 står han – sammen med Swift – som representant for de »nyere ironiske moralister«, og i *Ep.* 302 holdes han opp som prototypen på en ekte »Polyhistor«, ved siden av Grotius og Scaliger. To ganger nevnes han som eksempel på at de nyttigste forfattere blir – eller kunne blitt – offer for sensuren. I *Ep.* 395 står han i denne sammenheng i

rekke med Grotius, Montaigne, Leclerc og Bayle, i *Moralske Tanker* 179 med Grotius og Scaliger. Enda to ganger nevnes han i *Epistler*, første gang i *Ep.* 402 sammen med Platon, Aristoteles, Luther, Descartes, Leclerc og Bayle som eksempel på at »Gode Skrifter er Ecnmandsverk«, annen gang i den parodiske *Ep.* 496 som eksempel på at byer i ettertid slåss om å få status som store menns fødested.

Når man eventuelt kunne mistenke Holberg for å sitere Erasmus i det skjulte, iler Billeskov Jansen straks til og sannsynliggjør at kilden er sekundær: Bayles Erasmus-artikkel, Pufendorf, en Platon-kommentar el. I.⁵⁸ Ikke desto mindre er Holberg som forfatter blitt assosiert med Erasmus av flere enn Vilh. Andersen. I den hollandske oversettelsen av *Moralske Tanker* fra 1747 ble Holberg karakterisert som »sin tids Erasmus«.⁵⁹

Forholdet til Montaigne er likevel ganske annerledes nært. I det tredje levnetsbrev fra 1743 redegjør Holberg selv for saken:⁶⁰

Montagne elsker jeg meget, for den Oprigtighed, der findes udi hans Skrifter, og jeg holdte endnu meget mere af ham, dersom han ikke talte saa meget om sig selv. Jeg gider nok lidet liidt hans Paradoxe Meninger: ved Paradoxe Meeninger forstaaer jeg dem, som med kraftige, eller i det ringeste rimelige Argumenter søger at kuldkaaste de ordinaire Meeninger, der har ligesom taget Borger-skab hos Folk. Thi, dersom Paradoxe Meeninger ingen Rimelighed har med sig, er der intet jeg er stærkere Hadere af.

Montaigne roses altså for sine »vel grundede« paradokser, men samtidig benytter Holberg anledningen til å ta avstand fra »urimelige« paradokser, dvs. slike som Erasmus Montanus ynder å stå frem med. Billeskov Jansen kaller paradokset for Holbergs »Arbejdshypotese« i essayene: »Man siger saadan – er mon ikke det modsatte nærmere ved Sandheden?«⁶¹ Og denne arbeidshypotesen kunne neppe ha vært realisert på samme måte uten den franske slottsherren, som slik blir en nødvendig forutsetning for Holbergs essays. I 1739 kjøper han en seksbinds utgave av Montaigne, som på ca. 25 steder ligger til grunn for passasjer i de to bind *Moralske Tanker* fra 1744. I *Epistler* ebber de stofflige lånene ut.

Første gang Montaigne nevnes ved navn er ifølge Billeskov Jansen i 2. utgave av *Introduction til Natur- og Folkeretten* (1728). Det betyr naturligvis ikke at han var Holberg ukjent i 1723. Med samme selvfølgelighet som Erasmus Roterodamus inngikk Montaigne i enhver København-professors litterære forestillingsverden.

V

Skal vi da til slutt sammenfatte denne møysommelige restituering av tite- lens konnotasjonfylde, dens »assosiative vertikalitet«, og bestemme dens funksjon i og for verket, kan vi ikke godt annet enn ty til ironien som be- grep og betegnelse. Erasmus Montanus har fått et ærverdig navn som gjennom hele komediens handling vil fungere som et ironisk signal, en påminnelse om titelfigurens forfengelige hovmot og hans stakkarlige, overfladiske lærdom. Selv insisterer han overfor sin bror på å bli titulert »Monsieur Montanus« (II.2).⁶² Navnets paratekstuelle tittelstatus aksentu- rerer ironien ytterligere og bidrar selvsagt sterkt til å styre lesere og til- skuere i deres forståelse av verket. På denne bakgrunn blir den tidligere så populære tolkningen av »helten« som det nye verdensbildes »martyr« ganske enkelt umulig.

Popes noenlunde samtidige tittel *The Dunciad* (første versjon 1728) kan et stykke på vei oppfattes som en parallell konstruksjon. Det ligger en lignende ironi i henspillingen på den »subtile doktor« Johannes Duns Scotus' navn (Erasmus' kjære *Prügelknabe*), men overraskelsesmomen- tet mangler, all den stund *dunce* på engelsk helt siden 1500-tallet var blitt brukt i betydningen »ordkløver« eller »tåpelig skolastiker«. Holbergs ti- tel kan heller – til sammenligning – tolkes slik som man etter forfatterens uttrykkelige anvisning har forstått titelen på Erasmus' berømte lovtale, helt siden førsteutgivelsen av *Moriae encomium* i 1511. Også der har vi å gjøre med en navneallusjon: *Moria* er altså gresk og betyr »dumhet«, »tåpelighet«, men spiller samtidig på etternavnet til Erasmus' nære venn Sir Thomas More. Gudinnen *Moria* står i samme forhold til Thomas More som Holbergs titelperson står til Erasmus og Montanus. Ingen be- finner seg, ifølge Erasmus, fjernere fra dumheten enn nettopp denne hans engelske venn.⁶³ Bondestudenten og de to lærde må på samme måte opp- fattes som perfekte motsetninger. Samtidig som Holberg degraderer og ironiserer over Erasmus Montanus, hyller han de to renessanseforfatter- ne, sine forbilder for den sanne og nyttige – sokratiske – lærdom. Gir det da ikke bedre mening å stille spørsmål om hvorfor *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* er en god tittel, enn om hvorfor denne komedien ikke ble kalt noe ganske annet? Man sier Erasmus Montanus er en latinisering av Rasmus Berg; er mon ikke det motsatte nærmere sannheten – Rasmus Berg en danifisering av Erasmus Montanus?

Noter

1. En foreløpig versjon av denne artikkelen er tidligere intern-publisert i *Skrift. Skrifterserie for litteraturvitenskap ved Universitetet i Oslo*, 8 (1992), s. 22-31.
2. Georg Brandes: »Ludvig Holberg, et Festskrift«, *Samlede Skrifter*, bd. 1, Kbh. 1899, s. 136.
3. Kjell Heggelund: »Innledning« til hans egen utgave av *Erasmus Montanus*, Bergen 1966, s. 6.
4. K.L. Rahbek: *Om Ludvig Holberg som Lystspildigter og om hans Lystspil*, 3. del, Kbh. 1817, s. 191.
5. Hans Brix: *Ludvig Holbergs Komedier. Den danske Skueplads*, Kbh. 1942, s. 139.
6. De var døde. Jf. Vilh. Andersen: *Tider og Typer af dansk Aands Historie. Første Række: Humanisme. Første Del: Erasmus. Første Bog: Tiden indtil Holberg*, Kbh. og Kra 1907, s. 28.
7. Åshild Paulsen: »Erasmus Montanus og Magnus Berg – en tilfeldig navnelikhet?«, *Kirke og kultur* 94 (1989), s. 524.
8. Man må i denne sammenheng ikke hekte seg opp i utsagnets pompøse urime-lighet, bare registrere at det står å lese i *Tider og Typer. Anden Bog: Det at-tende Aarhundrede*, Kbh. og Kra 1909, s. 146.
9. Vilh. Andersen: *Tider og Typer. Første Bog*, Kbh. og Kra 1907, s. 28. Se og-så Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 2: Vilh. Andersen: *Det attende Aarhundrede*, Kbh. 1934, s. 84: »Det er muligt, at Erasmus Rotterodamus ikke blot har givet en Tilskyndelse til Komediens Titel, men også til dens Idé, ved den Ytring om »den praktiske Klogskab« (*prudentia valens*), der savnes hos Videnskabens Dyrkere, som citeres i Peder Paars (II.3).«
10. Carl Fr. Engelstad: *Ludvig Holberg. Gjøgleren. Granskeren. Gåten*, Oslo 1984, s. 188: »Men nettopp på bakgrunn av denne nimbus omkring navnet Erasmus måtte jo selve karikaturpoenget få en dobbelt-ironisk fynd, når den disputer-gale, lærdomshovmodige og tankeløst innbildske ynglingen fikk smykke seg med dette samme navn.«
11. Den klassisk skolerte Vilh. Andersen fremholder riktignok at navnet *ikke* har noe å gjøre med »Sektereren Montanus fra det andet Aarhundrede«, *Tider og Typer. Første Bog*, Kbh. og Kra 1907, s. 29.
12. Det viser seg at det ikke bare er Holberg-filologene som har hatt problemer med å identifisere denne Montanus: I *De charlataneria eruditorum* (Om de lærdes sjarlataneri) (1715), som Holberg med utbytte leste i 2. utgave, nevner forfatteren J.B. Mencke(n) at så vel Ammianus Marcellinus (historikeren) som »Montanus« gir et sympatisk bilde av Julian den frafalne. Den moderne utgiver av verket, H.L. Mencken, må gi tapt i noten: »Montanus refuses to be identified.« Se *The Charlatanery of the Learned*, overs. av Francis E. Litz, noter og innl. ved H.L. Mencken, New York 1937, s. 128. Montaignes forsvar for Julian finner vi i essayet »Om trosfrihed« (II.19).
13. Referansene til Montaignes *Essays* gjelder her og i det følgende Else Henne-berg Pedersens tre-bindts oversettelse, Kbh. 1992. Det omtalte borgerbrev finnes i bd. 3, s. 229-30. Riktignok fremkommer ikke originalens latin i den

- danske oversettelsen. Den som ikke tar meg på ordet, får konsultere en autoritativ fransk utgave, eller M.A. Screech' ypperlige engelske oversettelse, Harmondsworth 1987, s. 1131.
14. Ludvig Holbergs *Samlede Skrifter*, utg. av Carl S. Petersen, bd. 14, Kbh. 1939, s. 22.
  15. Ludvig Holberg: *Epistler*, utg. av F.J. Billeskov Jansen, bd. 4, Kbh. 1949, s. 258.
  16. Ludvig Holberg: *Erasmus Montanus*, 13. utg. ved Kåre Foss, Oslo 1961, s. 91.
  17. Ziva Ben-Porat: »The Poetics of Literary Allusion«, *PTL: A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature* 1 (1976), s. 107. Her som ellers er oversettelsen min egen når ikke annet er oppgitt.
  18. Udo J. Hebel: »Towards a Descriptive Poetics of Allusion«, i Heinrich F. Plett (utg.): *Intertextuality*, Berlin 1991, s. 141. Hebels utmerkede artikkel gir en oversiktlig og rimelig oppdatert fremstilling av forskningen omkring allusjonen som intertekstuelt fenomen.
  19. Erasmus' *Moriae encomium* her og i det følgende sitert etter Villy Sørensens oversettelse *Tåbelighedens lovprisning*, Kbh. 1979. Kapittel 52 (om filosofene): s. 95-96.
  20. *Erasmus Montanus* her og i det følgende sitert etter Dansk lærerforeningens utgave ved Alf Henriques, Kbh. 1976.
  21. Henriques gjør oppmerksom på at selve den uklassiske dannelsen *quidditas*, som virkelig kunne sette en på tanken om at vi her har med et direkte Erasmus-lån å gjøre, også raljeres over hos Chr. Falster og hos J.B. Mencke i *De charlataneria eruditorum*, som er en forutsetning for deler av satiren i *Peder Paars*. Se Dansk lærerforeningens utgave, s. 104 og 139. Menckes betydning for Holberg (især *Peder Paars*), redegjør Egill Rostrup for i »En ny Holberg-kilde«, *Gads danske Magasin* 1925, s. 649-65. Mencke bekjenner på sin side, ikke uventet, sin gjeld til Erasmus og hans *Moria*, jf. H.L. Menckens utgave (ref. i note 12 ovenf.), s. 50. Erasmus brukte for øvrig ordet *quidditas* flere ganger som eksempel på tåpelig metafysisk språkbruk (f.eks. i *Enchiridion militis Christiani*, referert etter *Collected Works of Erasmus (CWE)*, bd. 66, s. 10, og i *Ep.* 64 til Thomas Grey) og Gerardus Listerius, som kommenterte Frobens 1515-utgave av *Moriae encomium*, betegner det der, *ad locum*, som et *portentum* – språklig misfoster – »uttenkt av den senere tids teologer«. For skolastikere var ordet synonymt med *natura* eller *essentia* (jf. Du Cange: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, 1678) og i vanlig bruk i senmiddelalderen. Det ble tatt opp i engelsk (»quiddity«; *OEDs* første belegg – med den satiriske betydning – er fra 1539) og i fransk (»quiddité«): Rabelais bruker det i *Gargantua* (kap. 19), 1534. Også for Luther (i kommentaren til Romerbrevet 8. 19) får ordet en slags symbolstatus i hans utfall mot den sekulære metafysikk.
  22. Viktige elementer av toposen kan, som så mye annet, føres tilbake til Lukian; jf. Christopher Robinson: *Lucian and His Influence in Europe*, Chapel Hill 1979, s. 195.
  23. Dette kapitlet har ofte vært lest som forfatterens oppgjør med sin egen fortid, på samme måte som *Erasmus Montanus* har vært fortolket som Holbergs modne vurdering av sin ungdoms lærdomshovmod. Henriques redegjør (i Dansk lærerforeningens utg., s. 100ff) for de »ægte Erasmus-situasjoner« i Holbergs biografi.

24. I.25; Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 161.
25. Historien stammer fra hans første biograf, Beatus Rhenanus (1540). Vitaet foreligger oversatt til engelsk i John C. Olin (utg.): *Desiderius Erasmus. Christian Humanism and the Reformation. Selected Writings with the Life of Erasmus by Beatus Rhenanus*, New York 1965, s. 31-54.
26. Ulrich von Hutten: *Opera omnia*, utg. E. Böcking, Leipzig 1859-70 (opptr. 1963), bd. 6, s. 282.
27. I.26 (»Om børneopdragelse«); Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 197-98.
28. Jf. M.A. Screech's »Introduction« til hans oversettelse av Montaignes *Essays*, Harmondsworth 1987, s. xvi.
29. Det hevder han selv. Jf. II.17 (»Om indbildskhed«); Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 322, og III.2 (»Om samvittighedsnag«); Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 31.
30. Jf. R.A. Sayce: *The Essays of Montaigne. A Critical Exploration*, London 1972, s. 25.
31. Jf. II.17 (»Om indbildskhed«); Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 317: »... jeg er klar over at latin, takket være sin ædle form, lokker mig til at give det en større fortrinnsstilling end det egentlig har krav på, akkurat som børnene og den jævne befolkning gør.«
32. Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 152.
33. II.12 (»Forsvar for Raimond Sebond«); Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 220.
34. Kap. 51; Sørensen, s. 95.
35. Erasmus formulerer dette poenget klart, og med referanse til Augustin, i forordet til *Enchiridion militis christiani*, *CWE*, bd. 66, s. 18.
36. Jf. Erasmus: *Antibarbari*, *CWE*, bd. 23, s. 76.
37. Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 183.
38. Sørensen, s. 68.
39. *CWE*, bd. 24, s. 317.
40. *Adagia* I.v.95 »Kjenn deg selv«, og IV.v.4 »Den er ikke lykkelig som ikke vet hvem han er«.
41. *CWE*, bd. 29, s. 388 og 391.
42. *CWE*, bd. 66, s. 62; jf. s. 20, 40 og 122.
43. Zoja Pavlovskis: *The Praise of Folly. Structure and Irony*, Leiden 1983, s. 7.
44. Henneberg Pedersen, bd. 1, s. 38.
45. Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 231.
46. Elaine Limbrick, »Montaigne and Socrates«, *Renaissance and Reformation* 9 (1973), s. 46. Montaignes forhold til Sokrates er kommentert i alle større studier. En utførligere behandling av emnet gir, i tillegg til Limbrick, Frederick Kellermann i »Montaigne's Socrates«, *Romanic Review* 45 (1954), s. 170-77 og i »The *Essays* and Socrates«, *Symposium* 10 (1956), s. 204-16.
47. Henneberg Pedersen, bd. 2, s. 56.
48. III.13 (»Om erfaring«); Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 309. Det mest omfattende Sokrates-portrettet gir Montaigne i III.12 (»Om vores udseende«); Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 267-96.
49. *Colloquia familiaria*, i *Opera omnia*, bd. I-3, Amsterdam 1972, s. 254. Se også »Sileni Alcibiadis« i *Adagia* III.iii.1, *Apophthegmata* III, »Socratica« I-101, og *Tåbelighetens lovtale*, kap. 24, Sørensen s. 56 f.
50. *Ep.* 365 (fra Ulrich von Hutten, 1515), *CWE*, bd. 3, s. 186. For betegnelsen

- »the Dutch Socrates«, se Preserved Smith: *Erasmus. A Study of His Life, Ideals and Place in History*, New York 1923, s. 332.
51. M.A. Screech viser i introduksjonen til sin oversettelse av Montaignes *Essays*, Harmondsworth 1987, s. xlii, til et manuskript i Vatikanet, som omtaler mottakeren av det romerske borgerbrev som »den franske Sokrates«. Jf. M. Dréano: *La renommée de Montaigne en France au XVIIIe Siècle, 1607-1802*, Angers 1952, s. 288, som refererer en uttalelse fra 1755, om Montaigne som »den moderne Sokrates.«
  52. *Norsk litteraturhistorie*, bd. 2, Oslo 1958, s. 331. Når det gjelder Holbergs Sokrates-fremstilling, se *Moralske Tanker* I.86 og »Forberedelse« til »Socrates og Epaminondas« i *Heltes sammenlignede Historier (Samlede Skrifter*, bd. 11, s. 459), dessuten s. 478 (*op. cit.*) i selve biografien.
  53. III.2 (»Om anger«); Henneberg Pedersen, bd. 3, s. 30. Pierre Villey, som har skrevet standardverket om Montaignes litterære forelegg, har opplagt ikke fått med seg alle nedslag av Erasmus i essayene, jf. *Les sources et l'évolution des Essais de Montaigne*, bd. 1-2, Paris 1908, bd. 1, s. 125-26 og bd. 2, s. 223-28. Mer generelle fremstillinger av emnet gir Margaret Mann Phillips i flere sammenhenger, i særdeleshet i artiklene »Erasme et Montaigne«, *Colloquia Erasmiانا Turonensia*, bd. 1, Paris 1972, s. 479-501, og »From the Ciceronianus to Montaigne«, i R.R. Bolgar (utg.): *Classical Influences on European Culture A.D. 1500-1700*, Cambridge 1976, s. 191-97, og, forholdsvis nylig, Barbara Sher Tinsley: »Essaying the Curriculum: Erasmus and Montaigne as Pedagogues«, *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 13 (1993), s. 44-67.
  54. *Holberg som Epigrammatiker og Essayist*, bd. 2, s. 26: »Erasmus af Rotterdam, det nye latinske Essays Mester, for Montaigne en spændende Samtidsforfatter, er for Holberg et stort Navn, en venerabel og fjern Autoritet. Han omtales altid med Ærbødighed, ja Ærefrygt..., men Citaterne viser, at Holbergs direkte Kendskab til Erasmus' Bøger i bedste Fald er sporadisk.«
  55. Sitert etter Billeskov Jansens udgave af en anonym oversettelse fra 1745 i *Ludvig Holbergs Memoirer*, Kbh. 1963, s. 46.
  56. Ep. 302, *Moralske Tanker* 179 (*Samlede Skrifter*, bd. 14, s. 202) og *Danmarks og Norges Beskrivelse* 184 (*Samlede Skrifter*, bd. 5, s. 298).
  57. Erasmus' virkningshistorie i den aktuelle perioden er behandlet av bl.a. Bruce Mansfield: *Phoenix of His Age. Interpretations of Erasmus c. 1550-1750*, Toronto 1979, Montaignes i Alan M. Boase: *The Fortunes of Montaigne. A History of the Essays in France, 1580-1669*, London 1935, og M. Dréano, *op.cit.* (se note 51).
  58. Holberg som *Epigrammatiker og Essayist*, bd. 2, s. 26ff og s. 196f.
  59. Vilh. Andersen: *Tider og Typer. Anden Bog*, s. 114.
  60. Sitert etter Billeskov Jansens udgave i *Ludvig Holbergs Memoirer*, s. 181.
  61. *Holberg som Epigrammatiker og Essayist*, bd. 2, s. 48f.
  62. Man noterer seg at Erasmus i *Tåpelighetens lovtale* (kap. 50; Sørensen, s. 94) ironiserer over forfatteres bruk av »fremmede« navn på titelsidene: »Men, I guder, hvad er det andet end navne!«
  63. Se forordet, dvs. dedikasjonen til More, Sørensen, s. 33.